

XX əsrin əvvəllərində türkçülük ideologiyası və Azərbaycan romantik poeziyası

Aynur Həsənova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
Azərbaycan Universiteti
E-mail: aynur.hasanova@au.edu.az

Annotasiya. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan romantik poeziyası milli özünüdərk prosesinin bədii ifadə platformasına çevrilmiş və ədəbi düşüncədə yeni ideya-estetik istiqamətin formalaşmasına mühüm təsir göstərmişdir. Bu dövrdə ictimai-siyasi proseslərin intensivliyi, milli oyanış hərəkatının güclənməsi və türk xalqları arasında mədəni birlik ideyasının yayılması ədəbiyyatda romantik dünya duyumunun genişlənməsinə şərait yaratmışdır. Türkçülük ideologiyası həmin mərhələdə ədəbiyyatın ideya-məzmun strukturunu formalaşdıran əsas amillərdən biri kimi çıxış etmiş, Turan konsepti isə romantik idealın və milli gələcək təsəvvürünün simvolik ifadəsinə çevrilmişdir. Romantik şairlər və dramaturqlar tarixə müraciət etməklə milli yaddaşın poetik rekonstruksiyasını həyata keçirmiş, keçmişin qəhrəmanlıq səhifələrini bədii obrazlar vasitəsilə yenidən canlandırıbmışlar. Milli birlik ideyasının mifopoetik obrazlarla təqdimatı və romantik qəhrəman tipologiyasının yaradılması ideologiya ilə estetikanın vəhdətini nümayiş etdirir. Xüsusilə Hüseyn Cavid dramaturgiyasında türkçülük ideyası fəlsəfi-humanist müstəvidə şərh olunmuş, ümumbəşəri azadlıq və mənəvi kamillik ideyaları ilə əlaqələndirilmişdir. Əhməd Cavad və Abdulla Şaiq poeziyasında isə milli azadlıq və türk birliyi ideyaları daha çox emosional-çağırış xarakterli poetik modellər vasitəsilə ifadə edilmişdir. Sovet hakimiyyəti illərində ideoloji transformasiya nəticəsində türkçülük açıq siyasi diskursdan sıxışdırılsa da, bu ideya bədii-estetik sublimasiya yolu ilə ədəbiyyatın dərin qatlarında və mədəni yaddaşda yaşamaqda davam etmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan romantik poeziyası yalnız ədəbi cərəyan deyil, milli ideoloji düşüncənin bədii ifadə forması kimi qiymətləndirilə bilər.

Açar sözlər. türkçülük ideologiyası, Azərbaycan romantizmi, Turan konsepti, milli identiklik, romantik qəhrəman, ədəbi yaddaş

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 09.02.2026; qəbul edilib – 16.02.2026

Turkism ideology and Azerbaijani romantic poetry at the beginning of the 20th Century

Aynur Hasanova

Doctor of philosophy in Philology, Senior Lecturer
Azerbaijan University
E-mail: aynur.hasanova@au.edu.az

Abstract. At the beginning of the twentieth century, Azerbaijani romantic poetry became an artistic platform for the expression of national self-awareness and played a significant role in shaping a new ideological and aesthetic direction in literary thought. The intensity of socio-political processes of the period, the strengthening of the national awakening movement, and the spread of the idea of cultural unity among Turkic peoples contributed to the expansion of the romantic worldview in literature. At this stage, the ideology of Turkism functioned as one of the key factors shaping the ideological and thematic structure of literature, while the concept of Turan emerged as a symbolic expression of the romantic ideal and the vision of a national future.

By turning to history, romantic poets and playwrights carried out a poetic reconstruction of national memory, artistically reviving heroic pages of the past. The presentation of the idea of national unity through mythopoetic images and the formation of a typology of the romantic hero demonstrate the unity of ideology and aesthetics. In particular, in the dramaturgy of Hüseyn Javid, the idea of Turkism is interpreted within a philosophical and humanistic framework and associated with the ideals of universal freedom and spiritual perfection. In the poetry of Ahmad Javad and Abdulla Şaiq, however, the ideas of national freedom and Turkic unity are expressed mainly through emotionally appealing poetic models.

During the Soviet period, as a result of ideological transformation, Turkism was pushed out of open political discourse; nevertheless, it continued to survive in cultural memory and in the deeper layers of literature through aesthetic sublimation. In this sense, Azerbaijani romantic poetry can be regarded not only as a literary movement but also as an artistic form of expressing national ideological thought.

Keywords: ideology of Turkism, Azerbaijani romanticism, concept of Turan, national identity, Romantic hero, literary memory

Article history: received – 09.02.2026; accepted – 16.02.2026

Giriş / Introduction

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ictimai və ədəbi fikrinin ideoloji baxımdan ən intensiv mərhələlərindən biri kimi səciyyələnir. Milli özünüdərk prosesinin sürətlənməsi, dövlətçilik ideyasının aktuallaşması və mədəni modernləşmə meyilləri ədəbiyyatı yalnız estetik hadisə deyil, həm də ideoloji platformaya çevirmişdir. Bu mərhələdə formalaşan türkçülük ideologiyası Azərbaycan romantik poeziyasının ideya-məzmun strukturuna dərin təsir göstərmiş, Turan konsepti isə milli idealın poetik simvoluna çevrilmişdir.

Romantik ədəbiyyat milli kimliyin bədii təəcəssümü kimi çıxış edərək tarixi yaddaş, mədəni birlik və azadlıq ideyalarını estetik sistem daxilində formalaşdırmışdır. Əli bəy Hüseynzadə, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Abdulla Şaiq və digər sənətkarların yaradıcılığında türkçülük ideyası müxtəlif poetik modellərdə ifadə olunmuş, ideologiya estetik sublimasiya yolu ilə universal mənə qazanmışdır.

Türkçülük ideologiyasının romantik poetikada təzahürü yalnız siyasi çağırış səviyyəsində deyil, mifopoetik struktur, qəhrəman tipologiyası, dil və üslub transformasiyası kontekstində də təhlil edilməlidir. Bu baxımdan XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan romantizmi ideologiya ilə estetikanın sintez olduğu mürəkkəb və çoxqatlı ədəbi hadisə kimi dəyərləndirilir.

Əsas hissə / Main part

Romantizm və milli ideologiyanın vəhdəti. XX əsrin əvvəllərində türkçülük ideologiyasının formalaşması yalnız siyasi proses deyildi. Bu, eyni zamanda mədəni özünüdərk aktı idi. Rus imperiyası daxilində yaşayan türklərin milli varlığına yönəlmiş assimilyasiya siyasəti, digər tərəfdən Osmanlı dövlətinin zəifləməsi və Avropa güclərinin geosiyasi təzyiqləri türk dünyasında vahid ideoloji platforma axtarışını sürətləndirdi. Bu platforma əvvəlcə maarifçi-intellektual xarakter daşısa da, tədricən siyasi konsepsiya səviyyəsinə yüksəldi.

Azərbaycan ziyalı mühitində türkçülüyn ideoloji əsaslarının formalaşmasında Əli bəy Hüseynzadə xüsusi yer tutur. Onun irəli sürdüyü “türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” prinsipi milli kimliyin üç istiqamətli inkişaf modelini müəyyənləşdirirdi. Bu model, bir tərəfdən etnik-mədəni özünüdərk, digər tərəfdən dini-mənəvi birliyi, üçüncü tərəfdən isə Avropa modernliyinə inteqrasiyanı nəzərdə tuturdu (Turan, 2008). Beləliklə, türkçülük ideologiyası təcridçi deyil, sintezçi xarakter daşıyırdı. Azərbaycan romantizmi məhz bu ideoloji fon üzərində formalaşdı. Romantik ədəbiyyatın əsas xüsusiyyəti, ideal axtarışı burada milli idealın poetik formaya salınması ilə

nəticələndi. Ədəbiyyat milli proqramın emosional-estetik ifadə vasitəsinə çevrildi. Bu baxımdan romantizm sadəcə ədəbi cərəyan deyil, həm də milli oyanışın bədii platforması idi.

Türkçülük və Turançılıq ideyalarının bu romantik-idealizt mərhələsi siyasi proqramdan çox, mədəni-emosional birlik ideali kimi çıxış edirdi. Həç təsadüfi deyil ki, *“türkçülük və Turançılıq ideyalarının yarandığı ilk mərhələni M.Ə.Rəsulzadə “Romantik Panturkizm” dövrü adlandırılmışdır. Lakin əhəmiyyətinə baxmayaraq, milli şüurun formalaşdığı şəraitdə bu ideologiya milli qüvvətlərin tələbatına cavab vermirdi”* (Qasımova, 2021). Lakin ideoloji modellər yalnız nəzəri konstruksiya olaraq qalmır, tarixi-siyasi reallıqların təsiri ilə yeni məzmun qazanır. XX əsrin əvvəllərində türkçülük ideologiyası da məhz belə bir transformasiya mərhələsindən keçdi. Əli bəy Hüseynzadənin irəli sürdüyü sintezçi model ümumtürk mədəni birliyi ideyasını əsas götürsə də, regional və beynəlxalq siyasi proseslər bu ideyanın praktik istiqamətlərini yenidən düşünməyi zəruri etdi. Xüsusilə, Osmanlı dövlətinin geosiyasi zəifləməsi və Balkan müharibələrinin yaratdığı sarsıntı türk dünyasında romantik-idealizt Turan konsepsiyasından daha konkret, milli-siyasi proqramlara doğru yönəlməni sürətləndirdi. Beləliklə, nəzəri ümumtürkçülük mərhələsindən real-milli türkçülük mərhələsinə keçid baş verdi ki, bu da ideologiyanın həm məzmununa, həm də tətbiq formalarına təsir göstərdi. *“Türkçülükdən real-milli türkçülüyə keçid yalnız o zaman baş verdi ki, 1911-1913 cü illərdə Osmanlı Balkanlarda məğlub duruma düşdü və bununla da türkçülüyn nüvəsi olmaqdan kənara çıxdı. Məhz bu hal türkçülükdə yeni bir dönmənin başlanğıcı oldu, bir çox türkçülər romantik-özəkçilik türkçülükdən müəyyən qədər uzaqlaşaraq, real-milli türkçülüyə meyil göstərdilər. Doğrudur, Ə.Hüseynzadə bu halda da daha çox türk birliyi ideyasına sadıq qalmışdır. Bu, Hüseynzadənin ümumi türkçülükdən yaranmış Azərbaycan türkçülüynü (milli azərbaycançılıq) və onun nəticəsi olan Azərbaycan Cümhuriyyətini qəbul etməsinə əngəl olmamışdır. Hər halda, onun Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə qələmə aldığı “Azərbaycanda düşündüklərim” adlı məqaləsi bunun bariz nümunəsidir”* (Ələkbərli, 2018, s.205).

Romantizm Avropa ədəbiyyatında fərdi azadlıq, tarixə qayıdış və mifoloji düşüncənin dirçəldilməsi ilə səciyyələniirdi. Azərbaycan romantikləri isə bu xüsusiyyətləri milli kontekstdə yenidən şərh etdilər. Onların əsərlərində keçmişə dönüş nostalji məqsəd daşıyırdı, məqsəd tarixi şüurun dirçəldilməsi idi. Keçmiş yalnız xatirə deyil, gələcək üçün model kimi təqdim edilirdi. *“Alman alimi H.Kohnun fikrinə görə, turançılıq ideologiyası heyratəmiz şəkildə romantik alman millətçiliyinə bənzəyirdi. Xüsusən keçmişlə öyünmə, xarici təsirlərə qarşı irqin ortağ özəlliklərini, təmizliyini qorumuş olduğu antropoloji və tarixi bilgilərdən istifadə edərək bir ideal tip portreti yaratmaq əzmi”ni H.Kohn turançıların əsas məqsədi kimi qiymətləndirirdi”* (Əhmədov, 2023, s.161).

Bu istiqamətdə Abdulla Şaiq, Abbas Səhhət, Məhəmməd Hadi, Əhməd Cavad və xüsusilə Hüseyn Cavid yaradıcılığı diqqəti cəlb edir. Bu sənətkarların poetikasında Turan ideyası müxtəlif formalarda təzahür edir. Bəzən birbaşa çağırış, bəzən simvolik obraz, bəzən də tarixi şəxsiyyət vasitəsilə.

“Romantik poeziyada Turan anlayışı konkret coğrafi sərhədlərdən daha çox, mədəni və mənəvi birlik ideyasını ifadə edirdi. Bu ideya ədəbiyyatda üç əsas istiqamətdə özünü göstərirdi: tarixi qəhrəman obrazlarının dirçəldilməsi, simvolik məkan və təbiət obrazları vasitəsilə birlik idealının ifadəsi, milli faciə motivi və parçalanmışlığın tənqidi” (Salamoğlu, 2021).

Türkçülük ideologiyasının nəzəri əsasları Osmanlı mühitində sistemləşdirilmişdi. Xüsusilə, Ziya Gökalp Turanı siyasi reallıqdan çox mədəni birlik konsepti kimi şərh edirdi. Onun fikrincə, Turan ilk növbədə dil, ədəbiyyat və mədəniyyət birliyidir. Bu baxış Azərbaycan romantik poeziyasına da təsirsiz qalmadı.

“Turan və turançılıq ideyası anlayışları Azərbaycan bədii düşüncəsinə XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində daxil olmuşdur. Dünyada gedən siyasi proseslər nəticəsində türklərin dünyanın bir çox ölkələrindən köç etmələri bu ideyanın poeziyanın mövzusuna çevrilməsi ilə nəticələnmişdir” (Abdullayeva, 2024, s.98).

Romantik şairlər Turanı siyasi ekspansiya ideyası kimi deyil, mənəvi-etik ideal kimi təqdim edirdilər. Bu səbəbdən onların əsərlərində Turan anlayışı çox vaxt metafizik mənə qazanır. O həm itirilmiş bütövlüyün rəmzi, həm də gələcək harmoniya modelidir. Məsələn, Cavid poeziyasında Turan obrazı konkret sərhədlərlə məhdudlaşmır. O, insanın daxili azadlığı ilə milli azadlıq arasında paralellik qurur. Şair üçün Turan yalnız torpaq deyil, o, şüur və iradə məsələsidir. Əgər milli şüur zəifləyibsə, coğrafi birlik də mənasızlaşır.

Simvolik obrazlar sistemi. Azərbaycan romantik poeziyasında Turan ideyasının ifadəsində simvolik obrazlar mühüm yer tutur. Dəniz, dağ, günəş, dan ulduzu kimi obrazlar yalnız təbiət təsviri deyil, həm də ideoloji mənə daşıyır. Bu obrazlar vasitəsilə genişlik və hüdudsuzluq, ucalıq və möhkəmlik, yenilənmə və dirçəliş, tarixi davamlılıq kimi anlayışlar ifadə edilir. Xüsusilə, dəniz obrazı böyük coğrafi birliyin rəmzi kimi çıxış edir. Dağ obrazı isə sarsılmazlıq və milli qürur simvoludur. Günəş və dan ulduzu yeni başlanğıcın metaforasıdır.

Romantik poeziyada Turan ideyası yalnız nikbin çağırışlarla məhdudlaşmır. Burada faciəvi notlar da güclüdür. Parçalanmış türk dünyası, daxili çəkişmələr, siyasi zəiflik, mədəni gerilik şairlərin yaradıcılığında kəskin tənqid obyektinə çevrilir. Bu, xüsusilə Birinci Dünya müharibəsi və onun nəticələri fonunda daha qabarıq görünür. Osmanlı dövlətinin süqutu təhlükəsi, Qafqazda siyasi qeyri-sabitlik, milli dövlət quruculuğunun çətinlikləri romantik poeziyada ümitsizlik və narahatlıq tonlarını artırır. Lakin bu ümitsizlik destruktiv xarakter daşmır, əksinə, o, özünü tənqid və yenilənmə çağırışı kimi çıxış edir.

Hüseyn Cavid yaradıcılığında Turan ideyasının konseptual dərinliyi. Azərbaycan romantik poeziyasında Turan ideyasının ən konseptual və fəlsəfi ifadəsini Cavid yaradıcılığında görürük. O, Turanı yalnız milli birlik idealı kimi deyil, həm də insanlıq problemi kontekstində şərh edir. Cavid üçün Turan mədəniyyətin üstünlüyü, fanatizmdən uzaq milli şüur, azad iradə, universal humanizm ilə vəhdətdədir. Onun dramatik əsərlərində tarixi şəxsiyyətlərin seçilməsi təsadüfi deyil. Bu obrazlar vasitəsilə şair milli dövlətçilik, hakimiyyət, ədalət, mədəniyyət və məsuliyyət problemlərini müzakirə edir. Tarix burada sadəcə keçmişin rekonstruksiyası deyil. O, müasirlik üçün güzgüdür.

1920-ci illərdə türk dünyasında mədəni birlik məsələsi yenidən gündəmə gəldi. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultay türk dillərinin ortaq problemlərini müzakirə etməklə yanaşı, mədəni integrasiya ideyasını da gücləndirdi. Bu hadisə Turan ideyasının siyasi deyil, elmi-mədəni istiqamətdə davamının göstəricisi idi. Beləliklə, XX əsrin əvvəllərində türkçülük ideologiyası romantik poeziyada üç mərhələdən keçir: 1) Nikbin idealizm mərhələsi; 2) Tarixi sarsıntılar fonunda tənqidi realizm mərhələsi; 3) Mədəni-sivilizasion yenidən düşünmə mərhələsi. Azərbaycan romantizmi bu mərhələlərin hamısını özündə əks etdirir.

Azərbaycan romantizminin ideoloji-estetik zirvəsi kimi Hüseyn Cavid yaradıcılığı çıxış edir. Cavid türkçülük ideyasını sadəcə şüar səviyyəsində təqdim etmir; o bu ideyanı insanın mənəvi azadlığı problemi ilə əlaqələndirir. Bu baxımdan onun əsərlərində Turan anlayışı metafizik və etik kateqoriya kimi çıxış edir. Cavid yaradıcılığında diqqətçəkən əsas məqam ideologiyanın estetik sublimasiyasıdır. O, türkçülüğü poetik simvol sisteminə çevirərək universal mənə qazanmasına nail olur.

Abdulla Şaiq və Əhməd Cavad yaradıcılığında milli idealın poetik modeli. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan romantik poeziyasında türkçülük ideologiyası yalnız fəlsəfi düşüncə səviyyəsində deyil, emosional-çağırış xarakterli şeir nümunələrində də öz ifadəsini tapdı. Bu istiqamətdə Abdulla Şaiq və Əhməd Cavad yaradıcılığı xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Onların poeziyasında Turan ideyası həm romantik ideal, həm də siyasi-etik məsuliyyət kimi təqdim olunur.

Abdulla Şaiq yaradıcılığında türk birliyi ideyası didaktik və maarifçi istiqamətdə inkişaf etdirilir. Onun şeirlərində milli dirçəliş çağırışı emosional pafosla yanaşı, maarifçi proqramla müşayiət olunur. Şaiq üçün Turan yalnız tarixi xatirə deyil, gələcək nəsillərin mənəvi və intellektual tərbiyəsi ilə bağlı məsələdir. Bu baxımdan onun poetik sistemi romantizmlə maarifçiliyin sintezini

nümayiş etdirir. Əhməd Cavad poeziyasında isə Turan motivi daha çox siyasi-emosional dinamika ilə səciyyələnir. *“Azərbaycan” nəqarəti onun şeirlərinin başlıca mövzusu olduğu kimi, milli qurtuluş hərəkətinin, milli ruhun təsviri, istiqlal duyğularını qorxmadan, çəkinmədən, cəsarətlə bədii fikirdə yaşadılması Ə.Cavadın adı ilə bağlıdır. Azərbaycan poeziyasına millilik və vətəndaşlıq poeziyasını da Ə.Cavad gətirmişdir*” (Əhmədli, 2024, s.420).

Onun yaradıcılığında milli istiqlal ideyası ilə türk birliyi konsepti paralel şəkildə inkişaf edir. Şairin lirikasında vətən anlayışı təkcə Azərbaycan coğrafiyası ilə məhdudlaşmır. O, ümumtürk mədəni məkanının tərkib hissəsi kimi təqdim edilir. Bu genişlənmiş vətən konsepti romantik idealın poetik formasıdır. Cavadın şeirlərində ritmik strukturun yüksəliş tempi, çağırış xarakterli intonasiyalar və kollektiv “biz” subyekt ideologiyasının poetikləşdirilməsini təmin edir. Burada fərdi lirika kollektiv kimlik diskursuna transformasiya olunur. Beləliklə, romantik “mən” milli “biz”ə çevrilir.

Romantik qəhrəman tipologiyası və milli ideal. Türkçülük ideologiyasının romantik poeziyadakı ən mühüm təzahür formalarından biri qəhrəman tipologiyasıdır. Romantik qəhrəman adı fərd deyil. O, milli taleyin daşıyıcısıdır. Bu qəhrəman tarixi yaddaşa bağlıdır, gələcəyə yönəlmiş ideala malikdir, şəxsi maraqlardan daha çox milli məqsədi üstün tutur, mənəvi sarsıntılar yaşayır, lakin idealdan imtina etmir. Belə qəhrəman modeli Azərbaycan romantizmində geniş yayılmışdır. Onun psixoloji strukturu daxili konflikt üzərində qurulur. Bu konflikt çox vaxt ideal ilə reallıq arasındakı ziddiyyətdən doğur. Reallıq milli parçalanma, siyasi təzyiq və mənəvi geriliklə xarakterizə olunur. İdeal isə Turan birliyi və azadlıqdır.

Romantik qəhrəmanın faciəsi də məhz bu ziddiyyətdən qaynaqlanır. Lakin faciə ümitsizlik deyil. O, mənəvi yüksəliş vasitəsidir. Qəhrəman məğlub ola bilər, lakin ideya qalib gəlir. Bu prinsip romantik poeziyanın əsas ideoloji-estetik mexanizmini təşkil edir.

XX əsrin əvvəllərində türkçülük ideologiyası dil məsələsinə xüsusi həssaslıq göstərirdi. Ümumtürk ədəbi dilinin formalaşdırılması, ortaq terminologiyanın yaradılması, ərəb-fars təsirinin azaldılması istiqamətində təşəbbüslər ədəbi yaradıcılıqda da əks olunurdu. Romantik şairlər bu prosesdə fəal iştirak edirdilər.

Poeziyada qədim türk leksikasının dirçəldilməsi, qəhrəmanlıq terminlərinin istifadəsi və tarixi motivlərin gücləndirilməsi ideoloji məqsədə xidmət edirdi. Dil burada milli kimliyin əsas daşıyıcısı kimi təqdim olunur. Hər bir söz mədəni yaddaşın elementi kimi qəbul edilir. Bununla yanaşı, romantik poeziyada yüksək poetik üslub, metaforik genişlik və ritmik dinamika ideyanın emosional təsirini artırırdı. Şeir estetik forma olmaqla yanaşı, milli mobilizasiya vasitəsinə çevrilirdi.

1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması türkçülük ideologiyasının siyasi reallaşma mərhələsi idi. Bu dövrdə milli poeziyada istiqlal motivləri daha da gücləndi. Lakin 1920-ci ildən sonra sovet hakimiyyətinin qurulması ilə ideoloji mühit dəyişdi. Türkçülük ideologiyası tədricən rəsmi diskursdan kənarlaşdırıldı. Bu transformasiya romantik poeziyanın taleyinə də təsir göstərdi. Bir sıra şairlər repressiyaya məruz qaldı, ideoloji dəyişikliklər estetik istiqamətlərin yenidən qurulmasına səbəb oldu. Bununla belə, Turan ideyası mədəni yaddaşdan silinmədi. O, gizli və ya dolaylı formalarda yaşamağa davam etdi.

1920-ci ildən sonra Azərbaycanın siyasi sistemində baş verən dəyişikliklər milli ideologiyaların taleyinə birbaşa təsir göstərdi. Türkçülük ideologiyası artıq rəsmi diskursdan kənarlaşdırılır, “millətçilik” anlayışı isə yeni siyasi sistemdə təhlükəli ideoloji kateqoriya kimi təqdim olunurdu. Bununla da XX əsrin əvvəllərində romantik poeziyanın əsas ideya qaynağı olan Turan konsepti açıq şəkildə ifadə imkanını itirdi. Bu mərhələdə ədəbiyyatın funksional istiqaməti dəyişdi. Əgər əvvəlki dövrdə ədəbiyyat milli özünüdərkən tribunası idisə, sovet dövründə o, sosialist ideologiyasının təbliğ vasitəsinə çevrilməli idi. Beləliklə, romantik idealizm sosialist realizmi ilə əvəzlənməyə başladı. Lakin ideoloji transformasiya ədəbi yaddaşı tamamilə silə bilmədi. Türkçülük motivləri açıq formada

deyil, simvolik və ya tarixi-mədəni kontekst daxilində yaşamaqda davam etdi. Bu, milli ideyanın “mədəni alt qat” səviyyəsində qorunması demək idi.

Repressiya və romantik irsin taleyi. 1930-cu illərin repressiya dalğası Azərbaycan ədəbi mühitinə ağır zərbə vurdu. Bir çox romantik sənətkarların taleyi faciəvi şəkildə sonlandı. Xüsusilə Hüseyn Cavid və Əhməd Cavad kimi şəxsiyyətlərin repressiyaya məruz qalması ideoloji təqibin miqyasını göstərir.

Repressiya yalnız fiziki məhv deyil, həm də ideoloji susdurma idi. Türkçülük ideologiyası ilə bağlı motivlər ədəbi mətnlərdən çıxarılır, müəlliflərin yaradıcılığı selektiv şəkildə təqdim edilirdi. Bununla belə, romantik irs tamamilə yox olmadı. O, milli yaddaşın dərin qatlarında yaşamağa davam etdi. Bu mərhələdə Turan ideyası birbaşa siyasi çağırış kimi deyil, mədəni-tarixi dəyər kimi qorunurdu. Dil, folklor, klassik ədəbiyyat və tarixi obrazlar vasitəsilə milli kimlik elementi saxlanılırdı. Bu isə göstərir ki, ideologiya siyasi müstəvidə sıxışdırılsa da, estetik və mədəni sferada tamamilə aradan qaldırıla bilməmişdir.

Sovet dövründə türkçülük ideyasının açıq ifadəsi mümkün olmadığından, onun müəyyən elementləri estetik sublimasiya yolu ilə qorunurdu. Tarixi dramlar, epik motivlər, folklor obrazları vasitəsilə milli yaddaş ötürülürdü. Bu proses ideoloji transformasiya deyil, ideyanın məzmun dəyişərək yaşaması kimi qiymətləndirilə bilər. Ədəbiyyatda tarixi mövzuya müraciət artdı. Tarix burada yalnız keçmişin təsviri deyil, milli kimliyin dolayısı ifadə vasitəsi idi. Romantik irsə istinadlar birbaşa deyil, intertekstual və simvolik xarakter daşıyırdı. Türkçülük ideologiyası açıq siyasi diskursdan çəkilsə də, mədəni alt strukturlarda mövcudluğunu saxladı. Bu hal milli ideyanın estetik transformasiya yolu ilə davamlılığını sübut edir.

“Sovet tənqidçi və ədəbiyyatşünaslarının romantikləri iki yerə; mütərəqqi və mürtəcelərə bölməsinin əsas səbəbi də onların yaradıcılığındakı millətçilik, türkçülük və islamçılıq ideyalarının geniş yer tutması idi. Bu dövrü Azərbaycan bədii düşüncəsində millilik və türkçülük mərhələsi olaraq qiymətləndirsək, o zaman mövcud ədəbiyyatşünaslığın münasibətini aydın görmək olar” (Əfəndiyev, 2019, ss.6-7).

1991-ci ildə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi ilə milli ideoloji konsepsiyalar yenidən aktual oldu. Bu mərhələdə türkçülük ideyası yeni tarixi şəraitdə yenidən şərh edildi. O artıq romantik pafos və siyasi çağırış səviyyəsində deyil, mədəni integrasiya və sivilizasiya əməkdaşlıq kontekstində dəyərləndirilməyə başladı. Müasir ədəbi tənqid romantik irsi yenidən araşdıraraq onu milli modernləşmə prosesinin tərkib hissəsi kimi təqdim edir. Turan anlayışı isə daha çox mədəni əlaqələr, ortaq tarix və dil birliyi çərçivəsində interpretasiya olunur. Bu reinterpretasiya ideologiyanın tarixi şəraitdən asılı olaraq dəyişə bildiyini göstərir.

XX əsrin əvvəllərində türkçülük ideologiyası Azərbaycan romantik poeziyasının əsas ideya dayaqlarından biri olmuşdur. Bu ideologiya ədəbiyyatda milli özünüdərkini poetik formalaşması, tarixi yaddaşın idealizasiyası, Turan konseptinin mifopoetik strukturda təqdimatı, romantik qəhrəman tipologiyasının yaranması kimi istiqamətlərdə özünü göstərmişdir.

Romantik poeziyada türkçülük sadəcə siyasi ideologiya deyildi. O, estetik kateqoriyaya çevrilmişdi. Bu estetik transformasiya ideyanın uzunömürlü olmasını təmin etdi. Çünki bədii forma ideyanı zamanın dəyişkən şərtlərindən qorumağa imkan verdi. Eyni zamanda romantik irs göstərir ki, ideologiya ilə estetika arasında həmişə mürəkkəb münasibət mövcuddur. İdeya estetik sistemə daxil olduqda ya onu zənginləşdirir, ya da şüarçılığa sürükləyə bilər. Azərbaycan romantizmi bu iki istiqamət arasında balans yaratmağa çalışmışdır.

Nəticə / Conclusion

XX əsrin əvvəllərində türkçülük ideologiyası Azərbaycan romantik poeziyasının həm ideya-məzmun, həm də poetik struktur səviyyəsində əsas formalaşdırıcı amillərindən biri olmuşdur. Turan

konsepti romantik təfəkkürün mərkəzi simvoluna çevrilmiş, milli idealın poetik ifadəsi kimi çıxış etmişdir. Sonrakı siyasi transformasiyalar bu ideyanın açıq ifadəsini məhdudlaşdırsa da, onun estetik və mədəni davamlılığı təmin edilmişdir. Beləliklə, türkçülük ideologiyası Azərbaycan ədəbiyyatında yalnız tarixi mərhələ deyil, uzunmüddətli mədəni yaddaş fenomeni kimi qiymətləndirilməlidir.

Ədəbiyyat / References

- Abdullayeva Ü.Ə. (2024). XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan poeziyasında Turançılıq ideyasının bədii inikası. Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı: 150 s.
- Turan A. (2008). Əli bəy Hüseynzadə. Moskva: Salam press, 280 s.
- Əfəndiyev T. (2019). Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında türkçülük. 525-ci qəzet. 4 oktyabr, s. 6-7. <http://www.anl.az/down/meqale/525/2019/oktyabr/675051.htm>
- Əhmədli B. (2024). XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (Bakalavr və magistrilər üçün dərslik). Üç cildə, II cild. Bakı: Qanun, 584 s.
- Əhmədov H., Qocayeva G. (2023). Hüseyn Cavidin əsərlərindəki obrazlarda Turançılıq. TUDAD - Cilt 6 - Sayı 2 - Nisan <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3038590>
- Ələkbərli F. (2018). Əli Bəy Hüseynzadənin dünyagörüşündə Türkçülüyn və İslamçılığın nəzəri-fəlsəfi əsasları. DİN araşdırmalar jurnalı. №1 (1), 199-212. <https://doi.org/10.30546/55sxhb69>
- Qasımova S. (2021). XX əsrin əvvəllərində Türkçülük ideologiyasının yaranması. <https://www.geostrategiya.az/news.php?id=186>
- Salamoğlu T. (2021). XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının aktual problemləri (Dərs vəsaiti). Bakı: Elm və təhsil, 664 s.